

O STAVKU, STAVČNIH ČLENIH IN RAZMERJU MED POVEDKOM IN OSEBKOM

Kadarkoli gledam to, kar imamo Slovenci pisanega o skladnji, znova in znova ugotavljam luknje in luknjice v mreži, s katero hočemo slovničarji zajeti vso polnost slovenskih medbesednih razmerij. Da to slabo vpliva na naše poučevanje skladnje, je več kot očitno. Prav zaradi tega sem se v ciklu jezikovnih pogovorov na radiu odločil govoriti o nekaterih skladijskih zanimivostih, ki so bodisi še nespoznane bodisi različno razlagane. Pri tem sem menil, da bi poljudno razpravljanje in utemeljevanje utegnilo koristiti bolj kot golo zaporedje ugotovitev, kakršno je značilno za podajanje v slovnica. Pisati o skladnji stavka se mi zdi toliko nujneje, ker se slovnica štirih avtorjev vedno znova izdaja, ne da bi jo skušali kakorkoliboljšati.

V tem članku želim obravnavati pojme stavek, stavčni člen in razmerje med osebkom in povedkom, pozneje pa bo, če bo prilika in prostor v časopisu, prišlo na vrsto še drugo.

Kaj je stavek, je vprašanje, na katerega znamo na hitro odgovoriti še iz osnovnošolskega znanja: »Stavek je z eno ali več besedami izražena misel« (Slovenska slovnica 1964 /dalje Ss/, str. 306). Toda, ali se dovolj zapletena misel dá izraziti v enem stavku? Seveda ne vedno. Saj za to, da jo izrazimo, dostikrat uporabimo po več stavkov, tudi odstavkov ali celo poglavje. Stavka potemtakem ni dobro definirati glede na misel, ki jo izraža, temveč je za njegovo določitev treba najti preprostejše merilo. V svojem Slovenskem knjižnem jeziku 1 sem zaradi tega zapisal, da je »stavek vsako zaključeno sporočilo, ki ga v govoru nakazujemo z značilnim spustom ali dvigom glasu in s premorom, v pisavi pa s piko, klicajem ali vprašajem« (str. 67). Ugotovili so namreč, da je za določitev tega, kaj je stavek, še najzanesljivejše sredstvo oblikovno, formalno, tj. prav tipični intonacijski zaključek: kadenca, pri kateri gremo — kakor pravimo — z glasom navzdol (prim. *Kam greš?, Domov odhaja*) ali pa antikadenca, pri kateri gremo z glasom navzgor (prim. *Kam greš??, Domov odhaja?*).

Dobro definicijo stavka, vendar z deloma drugega stališča, je podal Breznik, ko je trdil, da je stavek najmanjša enota sporočila.

Naša definicija stavka pa je tako široka, da gredo po njej med stavke poleg takih primerov, kot smo jih pravkar navajali in jih imenujemo prosti stavek, še sporočila, ki sestojajo iz več prostih stavkov, npr.: *Res me veseli, da si prišel* ali *Visoko v zraku orel plava, kraljičku ljuba je nižava*. Zaradi tega moramo ugotoviti, kakšna je najpreprostejša oblika stavka, tista, iz katere potem gradim večje enote, kakor iz opeke lahko zlagam različne stavbe.

Le redko kdo med bralci se ne bo spomnil, da je ta najmanjša stavčna enota tako imenovani prosti stavek. Malo prej smo jih že nekaj navajali, namreč *Kam greš* in *Domov odhaja*. Dodajmo sedaj še primer *Tomaž je kostanj*.

Skušajmo določiti bistvo prostega stavka. Naša slovnica uči, da so to stavki »z enim povedkom« (str. 307). In kaj je povedek? Seveda: osebna glagolska oblika v stavku. Osebna glagolska oblika pa je tista, ki kaže na osebo, ki

glagolsko dejanje opravlja, npr. *delam, delaš, delajo* ali *delal sem, delala bi* ipd.

Bo kdo rekel: Po tej definiciji torej tista samostojna sporočila, v katerih ni osebne glagolske oblike, niso stavki. In če niso stavki, kaj so potem? Na tako vprašanje nam naša tradicionalna slovnica ne daje nedvoumnega odgovora. Na enem mestu (str. 306) namreč beremo naslednje: »V slovnici govorimo o stavku le, če ločimo: *povedek*, ki o kom (čem) kaj pove, /in/ o *osebek*, ki kaže, o kom (ali čem) se kaj pove.« Torej bi bili stavki samo primeri kot *Tomaž je kostanj*, ne bil pa bi stavek *Včeraj je deževalo*, ker pač nima osebka. Eno stran pred tem pa imamo v slovnici besede: »Vsaka beseda ali govorna celota, ki izraža kako misel, je *stavek*. Popolni stavki imajo določno glagolsko obliko, nepopolni so pa brez nje.« Torej so tudi sporočila brez osebne (ali določne) glagolske oblike stavki (prim. *Janez!*, *Res?*, *Mhm*), četudi nepopolni.

Če bi po slovnici listali še dalje, bi čisto na koncu poglavja o stavku prišli do spoznanja, da se stavki brez osebne oblike imenujejo še drugače, namreč skrajšani in skrčeni (str. 335). Pri obojih je glagolsko dejanje izraženo ali z deležjem ali z deležnikom. Primer: *Meglè se temnosive vale čez vrte, trate, njive, grmeč grozno, preteč strašno* ali *Soča, od doma se mi zdiš poznanka, nesoča mnog mi ljub pozdrav* (oboje iz Gregorčiča). Razlika v poimenovanju teh deležniških konstrukcij prihaja od tod, ker je ene lahko razvezati v neodvisne stavke (tj. namesto *grmeč grozno* lahko rečem *grmijo grozno*), druge pa v odvisne (tj. namesto *nesoča mnog mi ljub pozdrav* lahko rečem *ki neseš mnog mi ljub pozdrav*). (Druge vrste skrčenih stavkov tu puščamo ob strani.)

Nisem prepričan, da so ta pojmovanja in poimenovanja prostega stavka sploh in vrst prostega stavka idealna, zato sem se odločil za drugačno definicijo. Prosti stavek mi je »skupina besed, ki se zbira okrog ene določne glagolske oblike (ki pa je, kadar se razume iz sobesedila, lahko tudi izpuščena)« (Skj 1, str. 67) Prosti stavki so mi torej tako primeri kot *Tomaž je kostanj* kakor tudi primeri brez osebka (npr. *Včeraj je deževalo*) ali brez povedka (npr. *Kaj pa sedaj?*), kjer si povedek lahko mislim iz sobesedila ali iz govornega položaja. Še več: stavki so mi tudi najmanjše enote sporočila, ki sploh nimajo osebne glagolske oblike (primeri bi bili že navajani *Mhm*, *Janez!*, *Da*, *Hej* in podobni) ali pa je osebna glagolska oblika zamenjana z neosebno (primeri z deležniki, nedoločniki, namenilniki). Ker pa sta zadnji dve vrsti stavkov res posebnost, pravim za sporočila tipa *Mhm*, *Da*, *Hej*, *Janez!* itd., da so *pá stá vki*, tj. nepravilni stavki (primerjaj podobno v naravoslovju *palist*, *panožice*), za primere, v katerih je osebna glagolska oblika izražena z neosebno, pa, da so *polstavki*. Kadar pa govorim o njih na splošno, vse brez izjeme imenujem stavke in pri tem pač mislim na najpreprostejše tipe najmanjših samostojnih sporočil.

O stavčni zgradbi ali ustroju — dandanes oboje moderno imenujemo struktura — bomo podrobneje še govorili, za sedaj pa si oglejmo katere vrste stavkov imamo po obliki in katere po vsebini.

Tradicionalna slovnica pravi (str. 318), da so po obliki stavki trdilni in nikalni (za primer nam bodita stavka *Tomaž je kostanj* in *Tomaž ne je kostanja*), po vsebini pa pripovedni, vprašalni, velelni in želelni (kar lahko ponazorimo s pretvorbo istega primera tako: *Tomaž je kostanj*, *Tomaž je kostanj?*, *Tomaž, jej kostanj!* in *Naj Tomaž je kostanj*).

Ne vem, zakaj je tradicionalni slovnici to, ali se kaj zanika ali pa ne, oblikovna zadeva. Saj gre vendar za bistveno razliko glede na to, ali kaj je ali ni,

ali kaj ima lastnost ali je nima, ali je kdo uresničeval dejanje ali stanje ali pa ga ravno ni, saj gre skratka za prisotnost ali odsotnost nečesa, za pozitivni ali negativni predznak, kot bi se lahko tudi izrazili. Pa zaradi tega se ne bomo grizli, saj je predvsem važno le, da si zapomnimo, za kaj gre. Glede na to pa, da se nam nekako upira, prištevati med trdilne stavke tudi vprašalne (če seveda niso zaničani), bi bilo dobro ti dve vrsti stavkov imenovati nikalne in nenikalne. Oboji pa so potem neovirano trdilni ali vprašalni.

Pač pa bi bilo treba med stavke »po vsebini« dodati še eno skupino, namreč vzključne stavke. Mednje bi šli primeri kot: *Kakšna grdobija!, Morje!, To vam je bilo življenje v starih časih!, Ta človek pa ve, kaj hoče!* itd. V vseh teh primerih pišemo na koncu klicaj. Po drugi strani pa bi skoraj kazalo veledne in želedne stavke spraviti pod eno streho, ker je pač težko reči, kje se npr. neha želja in kje začenja zapoved ali prepoved (posebno če pomislimo na vmesne pojme, kot so prošnja, nasvet, rotnje, poziv, grožnja, ironična vzpodbuda ali opomin).

Tudi te vrste stavkov bi bilo bolje kot glede na vsebino ločiti glede na razmerje govorečega do povedkovega dejanja, stanja ipd., oz. kot se nekateri moderno izražajo — do povedkovega dogodka. Za tak odnos pa slovenska slovnica že ima poseben izraz, le da se rabi samo pri glagolskih oblikah, namreč izraz naklon. Tako bi lahko rekli, da glede na naklon skladanja loči pripovedne, vprašalne, vzključne itd. stavke.

Ko smo si pravkar podrobneje ogledali, kaj je stavek in katere vrste jih imamo — med drugim proste, polstavke in pastavke — se sedaj pobliže seznamimo z ustrojem prostega stavka. Zanimalo nas bo torej, iz katerih temeljnih enot je prosti stavek narejen.

Vsi vemo še iz osnovne šole, da so take temeljne enote stavka stavčni členi. V stavku, kot je *Tone se je pripeljal z avtom*, imamo tri stavčne člene: osebek je *Tone*, povedek *se je pripeljal* in prislovno določilo *z avtom*. Gradbeni kamni stavčne zgradbe ali ustroja torej niso nujno posamezne besede; v našem stavku imamo 6 besed, stavčni členi so pa samo trije: osebek je izražen z eno besedo (*Tone*), povedek s tremi (*se je pripeljal*) in prislovno določilo z dvema (*z avtom*).

Glavni stavčni členi so štirje: osebek, povedek, prislovno določilo in predmet. Ker smo primere za prve tri stavčne člene že navedli, nam je treba ponaazoriti samo še predmet: predmet je npr. beseda *kostanj* v stavku *Tomaž je kostanj*. — Te stavčne člene smo imenovali glavne glede na to, ker so samostojni, tj. niso nikoli del kakega stavčnega člena.

Poleg samostojnih stavčnih členov pa imamo še dva nesamostojna, namreč prilastek in povedkovo določilo. Ta dva sta zmeraj le del katerega izmed glavnih stavčnih členov. Povedano najlepše dokažemo s tem, da naš prvotni primer, namreč *Tone se je pripeljal z avtom*, razširimo nemara takole: *Sosedov Tone se je vesel pripeljal z novim avtom*. Prilastki so: *soseodov Tone, vesel v zvezi se je vesel pripeljal in novim avtom*. Seveda tudi tako imenovani goli predmet lahko razširim s prilastkom, če npr. namesto *Tomaž je kostanj* rečem *Tomaž je pečen kostanj* (prilastek *pečen*). Primer za povedkovo določilo pa je *vesel* v stavkih kot je *Tone je vesel*.

Sedaj pa poizkusimo natančneje določiti bistvo stavčnega člena sploh in vsakega posebej.

Ker večina beročih gotovo bolje pozna tradicionalno slovnico, ki so jo napisali Bajec, Kolarič, Rupel in Šolar, kot pa moje knjige Slovenski knjižni jezik 1, 2 in 3, poskušajmo na zastavljeno vprašanje odgovoriti iz stare slovnice. Presenečeni najprej ugotovimo, da ta slovnica sploh nima svojega pojmovanja stavčnega člana na sploh, da nima teorije o stavčnem členu kot takem, da o stavčnem členu na sploh ne zna povedati nič teoretičnega. Pravzaprav se iz nje tudi ne vidi dokončno število stavčnih členov, saj so kot stavčni členi izrecno označeni le povedek (str. 307), predmet (str. 312) ter prilastek (str. 313). Za osebek, prislovno določilo in povedkovo določilo pa sploh ni nikjer rečeno, da so stavčni členi. (Prav poučno se je ob tem dejstvu spomniti viharja v kozarcu, ki so ga nekateri za nepoučeno slovensko javnost skušali uprizoriti po časopisju v zvezi z mojo trditvijo v Slovenskem knjižnem jeziku 1, da povedkovo določilo in prilastek nista stavčna člana, namreč v tem smislu, kot so osebek, povedek, predmet in prislovno določilo), temveč da sta le del stavčnega člana! (Prim. posebno Naše razglede sept. 1968, kjer je v mojem odgovoru (okt. 1968) podana tudi vsa zadevna bibliografija.

Če se iz metodoloških razlogov omejimo na najpreprostejši stavčni tip, tj. na stavke, kot sta naša *Tone se je pripeljal z avtom* ali *Tomaž je kostanj* ipd., stavčni člen lahko opredelimo takole: Stavčni člen je beseda ali skupina besed, ki opravlja tipično vlogo v stavčni zgradbi, je v čisto določenem razmerju do sobesedila, ima tipične oblikovne značilnosti in se da ugotoviti s posebnimi vprašalnicami. Če za posamezni stavčni člen določimo vse te lastnosti, ga s tem najbolj uspelo definiramo. Poglejmo.

Najprej si stavčne člene ogledjmo s stališča tega, kaj izražajo. Za p o v e d e k lahko rečemo, da izraža dejanje ali dogajanje v določenem času, naklonu in načinu. Pojmi, kot so čas, naklon in način, so nam dobro znani, zato se tu lahko omejimo le na njihove ponazoritve s tako imenovano pretvorbena metodo prvotnega stavčnega vzorca. Različne čase imamo v stavkih *Kostanj so hitro pojedli* (pretekli čas) — *Kostanj bodo hitro pojedli* (prihodnji čas) — *Kostanj hitro jedo* (sedanji čas). Če te primere pretvorimo glede na naklon, dobimo iz primera za pripovedni naklon *Kostanj hitro jedo* obliko *Kostanj hitro jejte* za velelni naklon in *Kostanj bi hitro jedli* za pogojni naklon. Pretvorbe za glagolski način. *Kostanj bodo hitro pojedli* (tvorni način) proti *Kostanj bo hitro pojedn* (trpni način).

Prav tako s stališča tega, kaj izraža, lahko rečemo za o s e b e k , da je stavčni člen, ki kaže na tistega, ki glagolsko dejanje opravlja (primer *Tone se je pripeljal z avtom*), pa tudi tistega, ki je v kakem stanju (kot v stavku *Tomaž je nemiren* ali *Tone je doma*). Ločimo torej lahko nosilca stanja in vršilca glagolskega dejanja. Stara slovnica na mestu, kjer je govor o osebkem kot stavčnem členu (str. 308), pozablja na primere s trpnikom, tj. na primere kot je *Kostanj bo hitro pojedn* v pomenu *Kostanj bodo hitro pojedli*. V trpnih stavkih je namreč osebek tisti (ali tisto), ki ga (ali kar) glagolsko dejanje prizadeva in ki ni ne vršilec dejanja ne nosilec stanja ali dogajanja (to je v stari slovnici omenjeno v oblikoslovju pri obravnavah glagolskih oblik) (str. 250).

Toda ali sedaj definicija osebka ni preobširna? Namreč: osebek je tista beseda ali skupina besed, ki je ob netrpnih povedkih vršilec dejanja ali nosilec stanja ali dogajanja, ob trpnih pa predmet glagolskega delovanja? Ali ne bi bilo

mogoče osebek definirati bolj uspešno s čisto oblikovnega stališča, tj. po kaki oblikovni značilnosti ali po vplivni moči, ki iz njega izhaja in prizadeva kak del stavka? In isto se potem vpraša ob definiciji povedka.

Za osebek bi res lahko rekli, da je tisti stavčni člen, od katerega je odvisna oseba, število in spol povedka (prim. *Tone se je že vrnil, Ana pa se je zamudila* ipd.). To pravilo obrnjeno da definicijo povedka: to je tisti stavčni člen, ki se v osebi, številu in spolu ravna po osebkem. V primerih, ko osebka sploh ni, se uporablja nevtralno sredstvo, tj. imenovalnik ednine srednjega spola (prim. *Včeraj je deževalo*). Čisto oblikovno bi se za osebek reklo, da je tisti stavčni člen, ki je obvezno v imenovalniku, povedek pa osebna glagolska oblika (neke posameznosti v zvezi s tem bomo obravnavali pozneje).

Osebek lahko ugotovimo (in torej to jemljemo za njegovo razločevalno znamenje nasproti drugim stavčnim členom) še na podlagi posebne vprašalnice: kot se spominjate, je ta vprašalnica *kdo ali kaj*, npr. *Kdo ali kaj je jedel kostanj* — odgovor: *Tomaž ga je jedel*.

Dobre definicije bi potemtakem morale stavčne člene zaobseči z vseh teh štirih plati: z vsebinske, skladske, oblikoslovne ter s stališča vprašalnice, ki ji odgovarja stavčni člen. Priznati moramo, da se je po povedku težko vpraševati s stavkom, ki nam ga priporoča izročilo, tj. s stavkom *Kaj se v stavku pripoveduje* (str. 307), saj vam bo vsak normalno razvit učenec na vprašanje, kaj se pripoveduje v stavku *Tomaž je jedel kostanj*, pač odgovoril, da se pripoveduje, da *Tomaž je jedel kostanj*, tj. odgovoril bo s celim stavkom, in ne samo s povedkom.

Kaj pa sta predmet in prislovno določilo? Predmet pove (ob tvornem povedku) koga (ali kaj) prizadeva glagolsko dejanje, prislovno določilo pa glagolsko dejanje umešča v okoliščine časa, kraja, načina in vzroka (če se splošneje izrazim). To so določitve s stališča vsebine. Tako je v naši slovnici določen samo predmet, prislovno določilo pa samo s stališča vprašalnic, saj beremo, da so prislovna določila »tiste besede ali besedne zveze, po katerih se vprašujem z vprašalnimi prislovi«, kot so *kam, kje, kod, kdaj, kako, zakaj, čemu* itd. (str. 314). Stališča, s katerih definiramo posamezne stavčne člene, morajo biti enaka, sicer med njimi ni zanesljive razmejitev. Za predmet bi torej glede na vprašalnice rekli, da odgovarja na vprašanja *koga ali kaj, komu ali čemu* itd. + povedek, ne pa na vprašanje *kdo ali kaj*. Čisto oblikovno gledano, je predmet (pri sklonljivih besedah) v 2. do 6. sklonu, s stališča skladnje pa v sklonu, ki ga zahteva povedek. Posamezne vrste prislovnega določila so že v stari slovnici definirane tudi z vsebinskega stališča, mi pa lahko še ugotovimo, da ni oblikovne značilnosti, ki bi nam že sama odkrivala prislovno določilo. Z oblikovnega stališča je prislovno določilo treba definirati z manjkajočimi lastnostmi, tj. kot stavčni člen, ki nima lastnosti ne osebka ne povedka in tudi ne predmeta.

Dolžni smo še povedati, kaj sta povedkovo določilo in prilastek. Glede prvega smo si s staro slovnico edini: to je beseda ali besedna skupina, »ki pomensko nepopolnemu glagolu določa pomen. Pri glagolih z nepopolnim pomenom sta šele glagol in povedno določilo skupaj pravi povedek« (str. 307). V tej definiciji je treba le izraz *določa pomen* zamenjati z *dopolnjuje pomen*, in kot kažejo nekateri primeri slovnice same, tu ne gre nujno le za eno besedo, temveč jih je lahko tudi več: v stavku *Gostje so bili dobre volje* je pov. določilo *dobre volje*, torej dve besedi (lahko pa bi jih bilo tudi več).

Če pa je povedkovo določilo šele skupaj z glagolom, ob katerem stoji, pravi povedek, tj. stavčni člen, potem iz tega sledi, da povedkovo določilo ni pravi stavčni člen, kar v svojih knjigah o slovenskem knjižnem jeziku trdim tudi sam, ko pravim, da je povedkovo določilo samo del stavčnega člena, ali kot bi ga imenoval danes: da je nesamostojen ali stranski stavčni člen.

Tu se torej s staro slovnico sploh ne ločimo, razlika med mojim in njenim naukom je v pojmovanju prilastka, za katerega jaz trdim isto kot za povedkovo določilo, tj. da je šele skupaj z besedo, ki jo pojasnjuje, stavčni člen, sam zase pa le del stavčnega člena. Zame (in seveda za moderno jezikoslovje sploh) je v stavkih, kot je *Sosedov Tone se je vrnil z avtom*, osebek *sošedov Tone*, ne pa, kot uči naša slovnica, samo *Tone*, ker da je *sošedov* prilastek, kar bi nekateri naši profesorji v nasprotju do vse znanosti radi izglasovali za resnico. Res je prilastek, toda hkrati je le del osebk, ne pa samostojen stavčni člen. Prav enako je seveda tudi v primerih, ko je prilastek uporabljen ob samostalniku, ki je jedro predmeta ali prislovnega določila itd.

Vsi tisti, ki se zaslepljeni brez premisleka zaganjajo v tako pojmovanje prilastka, pač ne vedo, da prilastek celo stara slovnica v prislovnih določilih pojmuje tako kot Skj 1. in 3. Saj beremo, da je prislovno določilo »beseda ali besedna skupina« (poudarjam: tudi »besedna skupina«), »po kateri se vprašujem z vprašalnimi prislovi« (str. 314). In med primeri za prislovna določila so tudi besedne zveze kot *vsa leta*, *z mehovi pod pazduho* ipd. Samo ena izmed nedoslednosti, ki jih je v stari slovnici na pretek, je, če se v istem odstavku za bes. zvezo *do grajske pristave* v stavku *Kód pridem do grajske pristave* trdi, da je prislovno določilo le *do pristave* (str. 314—315).

Če je v stari slovnici omahovanje med dvojim in če kdo eno izmed tega spozna za boljše ter ga zato v šolski knjigi edinega uči, ali ni to edino prav? Kdo bo dokazal da ni?! In če kdo spozna, da ima kdo drug prav — ali je npravno vztrajati pri napačnem? Mislim, da je med poštenimi na to vprašanje en sam odgovor.

Sedaj pa si oglejmo razmerje med najvažnejšima stavčnima členoma, tj. med osebkom in povedkom. To razmerje imenujem prisojevalno zaradi tega, ker povedek osebk, prisoja ali pripisuje kako dejanje ali stanje; v tem smislu namreč, da osebek dejanje ali sam opravlja (prim. naš zgle *Tomaž je kostanj*, kjer se o osebk, *Tomaž* pove, da *je*) ali da je osebek v stanju (prim. stavek *Tomaž je otrok*, kjer se o osebk, *Tomaž* spet pove, da je *otrok*); končno povedek imenuje dejanje, ki prizadeva osebek (prim. *Tomaž je bil tepen*, kjer se o osebk, *Tomaž* pove, da ga je prizadelo tako in tako dejanje). — Mednarodni izraz za prisojevalno razmerje je predikacija, pridevnik iz tega pa je predikacijski.

To tipično razmerje med deli prostega stavka — isto pa velja tudi za dele podredno zloženega — je eno najvažnejših med stavčnimi členi. To se je lepo videlo tudi v starejših Janežičevih Slovenskih slovnica: v njih (npr. v osmi izdaji iz l. 1900) sta osebek in povedek imenovana glavna stavčna člena, (str. 172), v nasprotju z drugimi, ki so imenovani dopolnilni (str. 176). Za osebek in povedek bi lahko celo rekli, da sta tudi najpogostnejša členska zveza v stavku. Prav zaradi tega je menda prišlo do trditve, kot je tista že grajana iz Slovenske slovnice 1964, češ da v »slovnici govorimo o stavku le, če ločimo: p o v e d e k , ki o kom (čem) kaj pove, /in/ o s e b e k , ki kaže o kom (čem) se kaj pove« (str. 306), kar je odsev trditve iz Slovenske slovnice 1947, češ da »/b/ rez povedka ni stavka« (str. 264).

Novejše jezikoslovje na podlagi prisotnosti ali odsotnosti prisojevalnega ali predikacijskega razmerja v stavku deli vse stavke v dve skupini: tiste, ki imajo osebek in povedek, imenuje dvodelne (ali dvočlenske), take brez tega razmerja pa enodelne (ali enočlenske). Primer za enodelne stavke bi bil npr. *Deževalo je* (kjer ni osebk, tj. vršilca dejanja ali stanja ali nosilca dogajanja) ali pa v Kosovelovi pesmi *Slutnja*, kjer so vsi stavki razen enega brez povedka: *Polja. / Podrtija ob cesti. / Tema. / Tišina bolesti — V dalji / okno svetló. / Kdo? / Senca na njem. Vseh sedem stavkov brez povedka. In v zadnji kitici: Nekdo gleda / za menoj, / z menoj / nepokoj / in slutnja / smrti.*

Ker govorimo o razmerju med osebkom in povedkom, gotovo ne bo narobe, če ob tej priložnosti zavzemamo stališče do slovenskega tradicionalnega razločevanja (nekako od 10. izdaje Janežičeve Slovenske slovnice iz l. 1911 sem) med osebkom in osebkovo besedo. Kot nekateri pač vedo, marsikdo te razlike ne dela, se pa tudi za moderno jezikoslovje ne spominjam, da bi jo sploh delalo. Razliko med osebkom in osebkovo besedo skušajmo razbrati iz Slovenske slovnice 1964. Tam v poglavju *Osebek* beremo: »Osebek ali subjekt je oseba ali stvar, o kateri nam povedek pove, da nekaj dela ali da z njo nekaj jè. Je torej nosilec dejanja ali dogajanja. Izražen je z osebkovo besedo ali pa ga nam kaže glagolska oblika (1. in 2. os.) ali pomenska zveza« (str. 308). In še: »Povedki, ki izražajo naravne pojave, nimajo osebkove besede« (n. m.).

Po našem mnenju bi bilo treba reči, da je osebek izražen ali s posebno besedo in z glagolsko končnico (to so primeri kot *Ti bo š šel* ali *Tone bo šel*) ali pa samo s končnico glagola (primeri kot *Šel bo š, Šel bo*). Dejansko pa je tudi tu povedkova končnica odvisna od bodisi v stavku z besedo zastopanega ali pa samo iz sobesedila ali govorne situacije razumljenega osebk. Za stavke, ki izražajo naravne pojave, pa je prav reči, da osebk sploh nimajo, saj npr. v stavkih kot *Deževalo je* ali *Bliska se*, ni nobenega »nosilca dejanja ali dogajanja«.

Meni se torej ne zdi potrebno terminološko ločiti osebo ali stvar, ki kaj dela ali z njo nekaj je, od izraza, ki ju v stavku imenuje, saj tega tudi pri drugih stavčnih členih ne delamo; tako je npr. povedek tisti stavčni člen (tj. tiste besede, hkrati s pojmi, ki jih imenujemo), ki pove, če se izrazim tradicionalno, kaj osebek dela ali kaj z njim je. Uporabljamo torej za oboje en sam izraz, tj. povedek (ki ga s tujko imenujemo predikat, kakor tudi osebek imenujemo subjekt). Zaradi tega bi pri subjektu mirno lahko opustili eno slovenskih poimenovanj. Ker je izraz *osebek* v lepem besedotvornem skladju z izrazom *povedek* in je razen tega enobeseden, kaže opustiti izraz *osebkova beseda*.

Tako bi mislil navaden človek in bi po svoji misli pač tudi ravnal. Slovenska osnovnošolska slovnica (npr. Marije Jalnove za 6. razred — podobno je tudi v Bunčevi za 7. razred) pa gre v nasprotni smeri. Obravnavano ponesrečeno razločevanje osebk in osebkove besede je Jalnova na podlagi Breznika, ki se je pri tem opiral na pozne izdaje Janežičeve slovnice, razvila takole: »Osebek pojasnjuje povedek na vprašanje: kdo? (kaj?) Osebek je izražen v povedku; če pa ga izrazimo s posebno besedo, je to osebkova beseda. /.../ Povedki, ki izražajo naravne pojave, kaj splošnega ali nedoločenega, nimajo osebkovih besed.« (Prim. Jezikovna vadnica za 6. razred osnovne šole, str. 20.)

Kaj je tu napačnega? Najprej to, da se implicite zatrjuje, da osebek ne more biti izražen z drugim kot s povedkom, ker bi sicer bil osebkova beseda.

Toda v stavku *Tomaž je kostanj* beseda *Tomaž* vendar pojasnjuje povedek na vprašanje *kdo*. Torej mora biti osebek. Zakaj potem *Tomaž* v tem primeru ne bi bil kar osebek, temveč mora biti imenovan osebkova beseda? Druga napaka definicije Jalnove je ta, da uči, da »povedki, ki izražajo naravne pojave, kaj splošnega ali nedoločnega« sicer nimajo osebkove besede, imajo pa osebek, ker se ta pač izraža v povedku. Pa mi prosim najдите v stavku *Grmelo je tistega*, ki bo pojasnjeval povedek na vprašanje *kdo*. Za človeka z normalno pametjo tistega v takih stavkih enostavno ni, zato vse moderno jezikoslovje trdi, da so taki stavki brez osebkov, tj. brez tistega, ki bi taka dejanja opravljal. Napačno je torej trditi, kakor je pred kratkim Boris Misja v Jeziku in slovstvu, »da je v vsakem stavku s povedkom hkrati določljiv tudi osebek« (JiS XII/1967, str. 22). In tretjič: Definicija Jalnove, češ da »povedki, ki izražajo naravne pojave (itd.), nimajo osebkove besede«, lahko pripeljejo učenca, ki vse to bere pod naslovom Stavki brez osebkove besede, do mnenja, da stavki brez osebkove besede na sploh »izražajo naravne pojave, kaj splošnega ali nedoločnega«, kar je seveda nesmisel, če pomislimo na primere kot *Domov greš?* ipd.

Take nepotrebne dileme bi našemu učencu v drugi polovici 20. stoletja res lahko prihranili. Ker se recenzenti knjige Jalnove (to so Stane Mihelič, Janez Sivec in Miljeva Tomc) pri presoji tega vprašanja res niso mogli opirati na svoje lastno razmišljanje o tem, bi bili svoj čut odgovornosti lahko dokazali tako, da bi bili k recenziji pritegnili sodobnega jezikoslovnega strokovnjaka. Žal zadnje čase sploh opažamo, da se v takih primerih izogibajo strokovnjakov in recenzije slovničnih del prepuščajo ljudem, ki se znanstveno niso nikoli ukvarjali z jezikom. Kričeč primer za to je učbenik slovenskega jezika za vajenske šole.

Pa se vrnimo k preostalim problemom presojevalnega razmerja.

S stališčem medsebojnega oblikovnega razmerja osebkov in povedkov je za presojevalno razmerje značilno to, da osebek vpliva na obliko povedka v sklonu, spolu in številu. Pri dvodelnih stavkih je sklon v obeh členih, tj. v osebkov in povedku, imenovalnik (prim. *Tomaž je jedel repo* ali *Tomaž je bil dobrosrčen* oz. *Tomaž je bil dobrosrčen ež*, kjer so v imenovalniku osebek *Tomaž*, glagoli, ki mu pripisujejo dejanje ali stanje ali lastnost, pa tudi pridevnik in samostalnik, ki imenujeta lastnost. Samo navidezne izjeme so primeri kot *Tomaž je dobrega srca* ali *Tomaž je, kar je*, kjer je izraz *dobrega srca* v roditelju, besedna zveza *kar je* pa odvisni stavek. V takih primerih je namreč jezik zaradi gospodarnosti z izpustom ali elipso zanemaril označitev imenovalnika v povedku, lahko pa jo vzpostavimo: *Tomaž je dobrega srca* razvijemo v *Tomaž je otrok* (ali *človek*) *dobrega srca*. In stavek *Tomaž je, kar je* lahko spremenimo v *Tomaž je to, kar je* (pri čemer *to* pomeni *tista stvar*, ki je jasen imenovalnik). Da gre tu res za imenovalnik, se vidi iz tega, da na vprašanje v imenovalniku, namreč *Kakšen je Tomaž?* in *Kdo ali kaj je Tomaž?* brez motenj lahko odgovorimo z zvezama *dobrega srca* in *kar je*, ki torej imata vrednost imenovalnika.

Preden se podrobneje pomudimo ob povedku, si oglejmo še definicijo osebkov s stališča sklona. Rekli smo, da je osebek tisti stavčni člen, ki je v imenovalniku lahko tudi povedkovo določilo, kot npr. v stavku *Tomaž je bil otrok*. Kateri imenovalnik je tu osebek in kateri določilo povedka? Na to vprašanje dobimo odgovor tako, da zamenjujemo bodisi prvi bodisi drugi samostalnik

s samostalnikom kakega drugega spola. Če se pri tem mora spremeniti spol glagola, imamo opravka z osebkovim samostalnikom, sicer s povedkovim. Prim.: *Tomaž je bil otrok* proti *Ivan ka je bila otrok*. Tu se je spol glagola spremenil, torej imamo opravka z osebkovim imenovalnikom. V primerih kot *Tomaž je bil otrok* ali *Tomaž je bil sirota* ali *Tomaž je bil strašilo* nam nespremenjena spolna značilnost glagola pove, da so imenovalniki *otrok*, *sirota* in *strašilo* povedkovi. Spol povedkovega samostalnika namreč ne more vplivati na spol povedkovega glagola. (Primere tipa *To mesto so bile Brežice* tu puščamo ob strani.) — V stavku, ki bi bil od sobesedila čisto neodvisen ter izgovorjen brez poudarjanja, se osebkov imenovalnik loči od povedkovega kar na podlagi besednega reda: prvi imenovalnik je osebkov, drugi pa povedkov.

In za konec si oglejmo podrobneje še povedek. Kot vemo, imamo povedkov več vrst. Najmanj težav nam delajo tisti, v katerih je glagol polnopomenski in torej nekako samozadosten. Taki so povedki v stavkih kot *Mati sedi v kuhinji* ali *Tone je oral ves popoldan*. Jezikoslovno bolj zanimivi so primeri, ko je glagol pomensko nepopoln in zahteva ob sebi tako imenovano povedkovo določilo. Primere, kjer je povedkovo določilo imenovalniški pridevnik ali samostalnik (ali navidezna roditeljska zveza pridevnika + samostalnika) ob pomožniku *biti* smo že obravnavali. V vseh primerih (tj. *Tomaž je dobrosrčen*, *Tomaž je otrok*, *Tomaž je dobrega srca*) smo ugotovili, da ima to, kar je ob glagolu *biti* (bilo bi lahko tudi ob glagolu *postati* ali *ostati*) vrednost imenovalnika.

Ali bi se morda dalo dokazati, da je v imenovalniku, seveda zakritem, povedkovo določilo sploh zmeraj, tj. tudi v stavkih, kot so: *Ivan se mi zdi bolan*, *Imenovali so ga za blagajnika*, *Izbrali so ga za zapisnikarja*, *Ta človek velja za učnega*, *Ali si ti v rodu s tem človekom*?

V takih primerih nam pomaga stavčna pretvorba (transformacija): iz enega stavka v večini primerov napravimo dva, in sicer tako, da sestavine prvotnega povedkovega določila v drugem stavku uporabimo ob glagolu *biti*. Tako iz stavka *Ivan se mi zdi bolan* nastane stavek *Zdi se mi, da je Ivan bolan*, kjer drugi stavek jasno kaže, da je *bolan* povedkovo določilo. Ostale pretvorbe bi bile: *Imenovali so ga za blagajnika* postane *Imenovali so ga, da bo blagajnik*, *Izbrali so ga za zapisnikarja* = *Izbrali so ga, da je (bo) zapisnikar*, *Ta človek velja za učnega* = *O tem človeku velja, da je učen*. Stavek *Ali si ti v rodu s tem človekom* pretvorimo tako, da v rodu zamenjamo s *sorodnik* in tako dobimo tudi nedvomno povedkovo določilo: *Ali si ti sorodnik tega človeka*. V primeru kot je slovnični *Vaščani so imeli Matijo za tepca*, pa je *imeti za* po pomenu treba zamenjati s *soditi*, *misliti*, *meniti*, torej: *Vaščani so menili, da je Matija tepca*.

Prav na kraju naj omenim, da sodi v prisojevalno razmerje tudi tako imenovani povedkov prilastek, pojem, ki ga novejša slovenska slovnica ne pozna več, pač pa ga je omenjal Breznik še v zadnji izdaji svoje slovnice (1934, str. 218—219). Tak prilastek je zveza *zdrav in vesel* v stavku *Vrnil se je zdrav in vesel*.

Toliko o prisojevalnem razmerju za sedaj. K njemu se bomo še vrnili, ko bomo o priliki razpravljali o ujemanju.